

سالنامه پژوهشی نبأ

سال اول - شماره یک - ۱۳۹۸

مقاله هشتم:

آشنایی با رسم المصحف از رکن بررسی رسم مصاحف کهن (با مطالعه موردی مصحف تاشکند)

مرتضی توکلی - مجتبی محمدی انویق - مرتضی رحیمی

آشنایی با رسم المصحف از رهگذر بررسی رسم مصاحف کهن (با مطالعه موردی مصحف تاشکند)

مرتضی توکلی^۱

مجتبی محمدی انویق^۲

مرتضی رحیمی^۳

چکیده

رسم المصحف، یکی از شاخه‌های علوم قرآنی است که به شیوه نگارش قرآن کریم می‌پردازد و تأثیر مستقیمی بر آموزش و قرائت قرآن کریم دارد. این علم همچون سایر علوم قرآنی، قواعد و روش‌هایی دارد که در این مقاله با محوریت دو کتاب «المقنع فی معرفة مرسوم مصاحف الامصار» از ابوعمر و دانی و «مختصر التبیین لهجاء التنزیل» از ابوداود سلیمان بن نجاح، از میان مصاحف کهن، به مطالعه موردی رسم مصحف تاشکند پرداخته شده است. این مصحف، مطابق بررسی‌های گونه‌شناسی خط و آزمایش‌های کربن ۱۴، حداکثر متعلق به قرن دوم هجری است. کلمات مصحف تاشکند در مقایسه با قواعد این علم به چهار دسته تقسیم می‌شود: کلمات همخوان با نقل‌های شیخین در دو کتاب یادشده، کلمات همخوان با نقل‌های کتاب المقنع؛ کلمات همخوان با نقل‌های کتاب مختصر التبیین؛ کلمات ناهمخوان با نقل‌های شیخین. از اوراق باقی مانده مصحف تاشکند، ۸۰ درصد رسم کلمات، موافق با نقل‌های یکی از شیخین یا هر دوی آنهاست و تنها ۲۰ درصد کلمات اختلافی مخالف با نظر هر دو شیخ است. کلمات ناهمخوان با نقل‌های شیخین در این مصحف نیز گاهی با نظر عالمان دیگری همخوان است؛ اما برای برخی از کلمات مخالف نقل شیخین، نقل دیگر موافق با این مصحف، یافت نمی‌شود.

کلیدواژه‌گان: رسم المصحف، مصاحف کهن، مصحف تاشکند، المقنع، مختصر التبیین، کتابت قرآن

mot1447@yahoo.com

mojtaba.mohammadia@gmail.com

۱. عضو هیئت علمی گروه پژوهشی مطالعات قرآنی برهان

۲. عضو هیئت علمی گروه پژوهشی مطالعات قرآنی برهان

۳. پژوهشگر قرآنی

رسم‌المصحف، در میان شاخه‌های گوناگون علوم قرآنی، جایگاه ویژه‌ای دارد و از دیرباز مورد توجه و عنایت خاص قرآن پژوهان، قرآن شناسان و دانشمندان علوم قرآنی بوده است. این علم که ارتباط مستقیمی با خواندن و آموزش قرآن و علم قرائات دارد، تاریخ و قواعد نگارش کلمات مصحف را مورد بررسی قرار می‌دهد. در این باره در طول تاریخ و قرون اسلامی کتاب‌های بسیاری نوشته شده و آثار فراوانی بر جای مانده است؛ مانند «المقنع فی معرفة مرسوم مصاحف الامصار» تألیف ابو عمرو دانی، «مختصر التبین لهجاء التنزیل» از ابوداود سلیمان بن نجاح و دو قصیده معروف «عقیلة اتراب القصائد» و «مورد الظمان» و شروحو که بر آن‌ها نوشته شده است. این در حالی است که افزون بر منابع فوق، در بسیاری از کتب علوم قرآنی و کتب مربوط به قرائات، مطالب مفصلی درباره رسم‌المصحف آمده و این موضوع را از دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار داده است. در میان معاصران نیز پژوهشگرانی در این باره تحقیق کرده و آثاری از خود به یادگار گذاشته‌اند که در میان آن‌ها می‌توان به کتاب «سمیر الطالبین» از علی محمد الضباع، «رسم المصحف، دراسة لغویة تاریخیة» و «المیسر فی علم رسم المصحف الشریف و ضبطه» نوشته غانم قدوری الحمد اشاره کرد. در این مقاله، اهم قواعد و ویژگی‌های علم رسم‌المصحف با مطالعه موردی مصحف تاشکند آموزش داده می‌شود. در این راستا، پس از بیان خلاصه‌ای از سرگذشت مصحف تاشکند، به بررسی آن از منظر علم رسم‌المصحف پرداخته و میزان پای‌بندی رسم آن در مقایسه با آرای شیخین (ابوعمر و دانی و ابوداود) را به تفصیل مورد بحث قرار می‌دهد.

مصحف تاشکند

بر اساس گزارش‌های تاریخی، پس از بروز پدیده اختلافات قرائات قرآن در زمان خلافت خلیفه سوم، وی دستور به تدوین مصاحفی داد که به‌عنوان مصحف امام (الگو) به شهرهای مهم اسلامی آن روزگار ارسال شود و مسلمانان در قرائت قرآن به آن‌ها ملتزم باشند. بر اساس برخی از روایات، او با تشکیل کمیته‌ای به رهبری زید بن ثابت، مصاحفی را استنساخ کرد که بعدها به مصاحف عثمانی مشهور شدند. این مصاحف به شهرهای مکه، مدینه، کوفه، بصره و شام فرستاده

شد و مصحفی نیز در اختیار خود خلیفه قرار گرفت؛ چنان که گفته شده هنگام هجوم مخالفان به خانه ایشان که به قتل او انجامید، وی در حال قرائت آن بود و قطراتی از خوناش بر روی آیه‌ی ۱۳۷ از سوره بقره ریخته شد (رک: ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۳۹، ص ۴۱۴).^۱ در حال حاضر، اطلاعات دقیقی از سرگذشت مصحف عثمان در دست نیست؛ با این حال، مصاحفی در برخی از کتابخانه‌ها و موزه‌های سراسر جهان وجود دارد که ادعا می‌شود همان مصحف خلیفه است. از مشهورترین آن‌ها، مصحفی است که در موزه تاشکند ازبکستان نگهداری و در میان مسلمانان با نام مصحف عثمان شناخته می‌شود. لازم به ذکر است که تصاویر نسخه فاکسیمیله این مصحف در کتابخانه دانشگاه تهران (با شماره ۱۴۴۰۳ SSD) موجود است که پژوهش حاضر بر اساس آن انجام شده است.

پیشینه پژوهش

مصحف تاشکند مورد توجه دانشمندان و پژوهشگران حوزه علوم قرآن به‌ویژه خاورشناسان قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که آنان تحقیقات متعددی در این باره منتشر کرده‌اند. برای نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- مقاله شیونین (Shebunin) به زبان روسی که به زبان عربی نیز ترجمه شده است.^۲
- مقاله مندلسون (Mendelsohn) در سال ۱۹۴۰م.^۳
- مقاله مشترک مندلسون و آرتور جفری (A. Jeffery) در سال ۱۹۴۲م.^۴
- مقاله‌ی هنری لندسل (Lansdell .H) در سال ۱۹۷۰م.^۵

۱. از نافع مدنی از قراء سبعة نیز نقل است که مصحفی را که مردم به عنوان مصحف عثمان می‌شناختند، نزد او آورده‌اند و او آثار خون را در آن مصحف مشاهده کرده است (نک: سیوطی، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، ج ۱، ص ۳۴۰).

۲. ریزفان، القرآن الکریم فی روسیا، مرکز جمعة ماجد للثقافة والتراث، دبی، ۱۴۳۲ق؛ مقاله اول با عنوان «مخطوطة المصحف بالخط الکوفی من المكتبة الإمبراطورية العمومية بسان بطرسبورغ».

۳. I. Mendelsohn, "The Columbia University Copy of the Samarqand Kufic Qur'an", the Moslem World, 1940, pp. 357-358.

۴. A. Jeffery; I. Mendelsohn, "The Orthography of the Samarqand Quran Codex", Journal of the American Oriental Society, Vol. 62, No. 3. (Sep., 1942), PP.175-195

۵. Lansdell, Henry, 1841-1919" Russian Central Asia, "New York, Arno Press. 1970 ,

- تحقیقات متعدد افیم رضوان (Rezvan. E).^۱
 - مقالات فرانسوا دروش (Déroche. F).^۲
 - مقاله طیار آلتی قولاج در مقدمه مصحف شریف منسوب به عثمان بن عفان.^۳
 - کتاب اسماعیل مخدوم با عنوان «تاریخ المصحف العثماني فی طشقند»، ۱۹۷۱م.
- علاوه بر این، نشست‌هایی در قاهره، میان متخصصان اروپایی و مصری زیر نظر پروفیسور «سرجیو نویا نوسدا»^۴ در سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ در این باره برگزار شده است.^۵
- هرچند درخصوص تاریخ مصحف تاشکند، مقالات نسبتاً متعددی تألیف شده است؛ با این حال، جایگاه علم رسم‌المصحف در این مقالات و نوشته‌ها خالی است که در این نوشتار به آن پرداخته می‌شود.

سرگذشت مصحف تاشکند

مصحف تاشکند که با نام‌های مصحف سمرقند کوفی و مصحف عثمان نیز شناخته می‌شود، تاریخچه پرفراز و نشیبی داشته است. افیم رضوان، خاورشناس روسی، حین بحث از مصحف تاشکند می‌گوید: در سال ۱۲۴۳م، مصحفی که به قرآن عثمان شهرت داشت، از سوی سلطان بیبرس مصری^۶

۱. E. Rezvan, "The Qur'ān of 'Uthmān" (St. Petersburg, Katta-Langar, Bukhara, Tashkent) St. Petersburg, (2004); The Quran and Piver in Russia. I: Manuscript, 2008.؛ "THE SECRET OF THE UTHMAN QUR'AN", Hermitage, 2009.

۲. F. Déroche, "Note sur les fragments coraniques anciens de Katta Langar(Ouzbékistan) :1999 | 7", "Patrimoine manuscrit et vie intellectuelle de l'Asie centrale islamique"; "Manuscripts Of The Qur'an" in J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopaedia Of The Qur'an, 2003; "Twenty Leaves From The Tashkent Qur'an", in S. Blair & J. Bloom (Eds.), "God Is Beautiful And Loves Beauty": The Object In Islamic Art And Culture, 2013.

۳. آلتی قولاج، طیار، المصحف الشریف المنسوب الی عثمان بن عفان نسخة المشهد الحسینی بالقاهرة، استانبول، مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة باستانبول، ۲۰۰۹م.

۴. Sergio Noya Nosedá.

۵. See: E. Rezvan, "The Qur'ān of 'Uthmān", p1.

۶. «ظاهر بیبرس بُندقداری، چهارمین سلطان از شاخه ممالیک بحری بود که از ۶۵۸ تا ۶۷۶ق. بر مصر و شام حکومت کرد ... از دوران حکمرانی بیبرس به عنوان یکی از باشکوه‌ترین دوران‌های تاریخ مصر اسلامی یاد شده و شرح اقدامات دلیرانه‌اش آمیخته با قصه‌های عامیانه تا به امروز در مصر باقی مانده است». (حبیبی مظاهری، مقاله «بیبرس بندقداری»، ج ۱۳، ص ۲۶۲).

به برکه خان^۱، فرمانروای «اردوی زرین»^۲ که مسلمان شده و بیعت خود را با دولت عباسی علنی کرده بود، هدیه داده شد و پس از حدود ۱۵۰ سال از این رخداد، تیمور لنگک به اردوی زرین حمله برد و پس از شکست آنان، مصحف تاریخی را به عنوان رمز قدرت، با خود به سمرقند منتقل کرد.^۳ به نظر می‌رسد این وصف درباره همین مصحف تاشکند است که در اختیار خواجه احرار^۴ قرار گرفته و همواره مورد تقدیس مسلمانان به عنوان مصحف عثمان قرار گرفته است.^۵ به هر حال، مصحف یاد شده از همان دوران در سمرقند قرار گرفت و بعدها در معبد خاصی در مدرسه‌ی «دیوان بیگی» نزدیک «مسجد خواجه احرار» نگهداری می‌شد. گزارش‌ها حاکی از آن است که این مصحف تا سال ۱۸۶۹ میلادی در میان بازماندگان خواجه احرار، نگاهداری می‌شد تا اینکه مورد توجه کارگزاران و مسئولان روس تزاری قرار گرفت (حجتی، مقاله «سرگذشت مصحف منسوب به عثمان در موزه‌ی تاشکند»، ص ۱۹۰). این مصحف در سال ۱۸۶۹م توسط «آبرامو» (Abramov) فرماندار «زرافشان» از خدمه مسجد خواجه احرار خریداری و به تاشکند فرستاده شد (رک: Shebunin, Kuficheskii Koran Imp, PV۰؛ نیز برای ترجمه عربی این نامه بنگرید به: ریزفان، القرآن الکریم فی روسیا، صص ۱۲-۱۳)، سپس به لنینگراد (سن پترزبورگ فعلی) منتقل شد تا مورد تحقیق و بررسی قرار بگیرد.^۶ امروزه نامه‌ی فُن کاوفمن «Kaufmann Von» که حاوی

۱. برکه خان (متوفی ۱۲۶۶م): «امیرزاده مغول و فرمانروای «اردوی زرین»، نوه چنگیزخان و سومین پسر جوچی ... تاریخ اسلام آوردن او معلوم نیست و این سخن جوزجانی که او از کودکی در دامان اسلام پرورش یافته چندان اعتباری ندارد. اما ظاهراً زمانی که منکو به مقام خانی رسید، برکه مسلمان شده بود؛ چون به گفته جوینی در جشن‌ها به ملاحظه او حیوانات را ذبح شرعی می‌کرده‌اند.» (بارتولد و بویل، مقاله «برکه خان»، ج ۳، ص ۱۷۲).

۲. «اردوی زرین، یا آلتین اردو: به حکومت اولاد باتو، پسر جوچی گفته می‌شود. قلمرو حکومت اردوی زرین از مشرق و جنوب شرقی به متصرفات آقاردو، و از سوی جنوب به کرانه‌های شمالی و شمال غربی دریای خزر و به رود ترک و دریای سیاه و از مغرب به کشورهایی که امروز به اروپای شرقی معروف هستند، محدود بود. این حکومت از نیمه دوم سده ۷ق / ۱۳م تا نیمه دوم سده ۹ق / ۱۵م دوام داشت و بعد به دولتهای کوچکتری منقسم شد و سرانجام همه متصرفات آن به دست دولت روسیه تزاری افتاد و اکنون جزو خاک شوروی است که از آن جمهوریهای متعددی پدید آمده است. آلتین اردو ترکیبی ترکی است و معادل آن در زبان مغولی سیراردو و در زبان فارسی اردوی زرین است» (زریاب خویی، دانشنامه ایران، ج ۲، ص ۳۶۰).

۳. E. A. Rezvan, "The Quran and Power in Russia", p21.

۴. خواجه احرار، بزرگ طایفه دراویش نقشبندیه صوفی‌های تاشکند بود. او مدرسه‌ای در سمرقند بنا نهاد و نسخه مخطوطه را به آنجا برد. (مخدوم، تاریخ المصحف العثماني فی طشقند، صص ۲۲-۴۱).

۵. هنری لندسل (Lansdell Henry) نیز می‌گوید: گویا امیر تیمور گورکانی (م ۸۰۷)، قطعاتی از آیات قرآن منسوب به خط عثمان را همراه خود از شام به سمرقند منتقل کرده است. (H, Lansdell, p۱۷۵)

۶. See: A. Jeffery; I. Mendelsohn, P 176.

اطلاعاتی درباره مصحف تاشکند پس از دریافت آن از حاکم زرافشان است، در کتابخانه‌ی امپراطوری سن پترزبورگ موجود است. در این زمان، مستشرقان برجسته‌ای چون شیونین (Shebunin) - که اولین گزارش علمی و تاریخی مصحف عثمانی را به‌طور مفصل به طبع رسانید - این مصحف را مورد مطالعه و بررسی قرار داده و به صورت علمی گزارش‌هایی درباره‌ی آن می‌نگاشتند. به هر روی، این مصحف در بخش نسخه‌های خطی کهن در کتابخانه‌ی امپراطوری حفظ و نگهداری می‌شد. در سال ۱۹۰۴م اداره سانسور سن پترزبورگ اجازه‌ی چاپ ۵۰ نسخه از مصحف را به پروفیسور ن. پاکراوسکی مدیر انستیتو باستان‌شناسی پتروگراد داد (رامیار، تاریخ قرآن، ص ۴۶۷). همچنین در سال ۱۹۰۵م نسخه‌ای مطابق اصل مصحف مذکور توسط س. پیسارف^۱ تهیه شد که بعدها نسخه‌هایی دیگر نیز از روی آن فراهم آمد.^۲ پس از پیروزی انقلاب کمونیستی، لنین دستور بازگرداندن مصحف به تاشکند را صادر نمود (نک: حجتی، پیشین، ص ۱۹۱). پس از بازگشت مصحف به تاشکند، آن را در کتابخانه‌ی مؤسسه شرق‌شناسی تاشکند نگهداری کرده و سپس به موزه‌ی تاریخ انتقال دادند.

انتساب مصحف تاشکند به خلیفه سوم

انتساب این مصحف به خلیفه سوم از چند جهت قابل مناقشه است:

- ۱- از لحاظ علم خط‌شناسی؛ دروش این مصحف را به نیمه دوم قرن ۸م یعنی قرن ۲ق باز می‌گرداند که حداقل صد سال با زمان خلیفه سوم اختلاف دارد.^۳
- ۲- با توجه به آزمایش‌های رادیو کربن منتشر شده از سوی دانشگاه آکسفورد در سال ۱۹۹۲م، مشخص می‌شود که مصحف تاشکند با احتمال ۶۸٪ به تاریخ حدود ۶۴۰م تا ۷۶۵م (معادل ۱۹ تا ۱۴۸ق) و با احتمال ۹۵٪ به تاریخ حدود ۵۹۵م تا ۸۵۵م (معادل ۲۷ سال قبل از هجرت تا ۲۴۰ق) باز می‌گردد.^۴ البته چنان‌که ملاحظه می‌شود، آزمایش انجام‌شده بر روی این مصحف اطلاعات دقیقی از زمان نگارش

۱. S. Pissareff. (A. Jeffery; I. Mendelsohn, P 176).

۲. Efim Rezman, "The secret of the Uthman Qur'an", p 28.

۳. F. Déroche, "Manuscripts of the Qur'an", 2003, p. 261.

۴. Islamic Art, Indian Miniatures, Rugs And Carpets: London, Tuesday, 20 October 1992 at 10 a.m. and 2.30 p.m., Thursday, 22 October 1992 at 2.30 p.m., 1992, Christie's: London, p.88 (Lot 225). همچنین F. Déroche, "Manuscripts of the Qur'an", 2003, p. 261; Islamic Calligraphy, 2003, Catalogue 27, Sam Fogg: London, p12.

مصحف به دست نمی‌دهد؛ زیرا اولاً بازه‌ای که برای آن مشخص کرده، بیش از یک و حتی دو قرن دامنه دارد؛ ثانیاً آزمایش رادیوکربن، قدمت پوست و کاغذ مصحف را مشخص می‌نماید، نه قدمت رسم و کتابت آن را. با توجه به مطالب مذکور، آزمایشات رادیوکربن انجام شده برای این نسخه، هیچ قطعیتی در مورد انتساب مصحف به خلیفه‌ی سوم به دست نمی‌دهد؛ هرچند تاریخ زندگانی عثمان نیز داخل در دوره‌ی زمانی مشخص شده از سوی آزمایش می‌باشد. فرانسوا دروش این قبیل از آزمایشات را خالی از دقت کافی و غیرقابل اطمینان دانسته است و در این باره، استفاده از سایر روش‌های تعیین قدمت مصاحف خطی از جمله خط‌شناسی و مصحف‌شناسی را پیشنهاد داده است (رک: دروش، قرآن‌های عصر اموی مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف، صص ۳۲-۴۳).

۳- درباره لکه خون منتسب به خلیفه نیز که در این مصحف دیده شده است، آراء ضد و نقیضی وجود دارد. به عنوان مثال، شیونین در این خصوص می‌گوید: شک نداریم آثاری که امروز آن را -بر روی مصحف- میبینیم در حقیقت مرکب قرمزی است که عامدانه بر صفحات مصحف آغشته شده است و این مسأله به وضوح قابل رؤیت است.^۱ شیونین سپس برای رد ادعای آغشته شدن خون عثمان بر روی این مصحف می‌افزاید: مصحف عثمان در حالی که خون‌اش هنوز تازه بود بسته شده، اما عجیب است که این لکه‌ها در اوراق مجاور نیست (به‌طور طبیعی اگر خون تازه‌ای بر روی صفحه بریزد و همان موقع کتاب بسته شود، این خون به صفحات مجاور نیز آغشته می‌شود).^۲

گزارشی کوتاه از اوراق مصحف تاشکند

آنچه امروزه از مصحف عثمان موسوم به مصحف تاشکند در این شهر نگهداری می‌شود، حجیم‌ترین بخش شناسایی شده از مصحف مذکور است. اما گزارش‌ها حاکی از آن است که اوراقی چند از این مصحف در سال‌های ۱۹۹۲ و ۱۹۹۳م در حراجی کریستیز لندن فروخته شده است.^۳ گزارش‌های دیگری نیز وجود دارد که نشان از اوراق نویافته از مصحف تاشکند دارد. در حد فاصل سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۳م دو برگ از این مصحف در گالری هنرهای اسلامی سم فوگک (Sam

۱. A. Shebunin, "Kuficheskkii Koran Imp. SPB. Publichnoi Biblioteki", 1891, p76.

۲. A. Shebunin, "Kuficheskkii Koran Imp. SPB. Publichnoi Biblioteki", 1891, p76.

۳. <https://www.islamic-awareness.org/quran/text/mss/samarqand.html>

Fogg) واقع در لندن پیدا شد.^۱ با تحقیقات به عمل آمده بر روی اوراق مذکور، مشخص شده که این دو برگ به احتمال زیاد در یکی از مناطق سوریه یا مغاربه قرار داشته و سپس به نروژ منتقل شده است.^۲ سرانجام این دو نسخه به فروش رسید و اکنون برگی از آن در موزهی هنرهای اسلامی واقع در دوحه قطر^۳ و دیگری در موزهی متروپولیتن واقع در نیویورک قرار دارد. هم‌اکنون نسخه‌ی واقع در موزهی متروپولیتن - که شامل آیات ۱۰۳-۱۱۱ از سورهی انبیاء می‌باشد - در سایت این موزه قابل رؤیت است.^۴ گزارش‌ها حکایت از وجود ۲۴ برگ از مصحف تاشکند در دوحه دارد.^۵ علاوه بر این، یک برگ از مصحف تاشکند در سال ۲۰۰۷م در موزهی آقاخان به نمایش گذاشته شد.^۶ برگی دیگر از این نسخه نیز در سال ۲۰۰۸م در حراجی ساتبیز (Sotheby's) واقع در لندن به فروش رفته است.^۷ همچنین، برگی از این مصحف در مجموعه خلیلی با شناسه (۹۶QFK) نگهداری می‌شود.^۸

ویژگی‌های ظاهری مصحف تاشکند

بخش عمده این مصحف که در تاشکند نگهداری می‌شود، دارای ۳۵۳ برگ^۹ در ابعاد ۵۳*۶۸ سانتیمتر است که در هر صفحه به‌طور متوسط ابعاد ۴۴*۵۰ از آن به نگارش آیات و به‌طور میانگین ۱۲ سطر در هر صفحه، اختصاص داده شده است. این برگ‌ها حاوی ۲۵ سوره از قرآن کریم (شامل سوره‌های: بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف، هود، یوسف، ابراهیم، حجر، نحل، اسراء، کهف، مریم، طه، شعراء،

۱. Islamic Manuscripts, 2000, Catalogue 22, Sam Fogg: London, pp. 8-9; Islamic Calligraphy, 2003, Catalogue 27, op. cit., pp. 12-13.

۲. <https://metmuseum.org/art/collection/search/454661>

۳. تصویر یکی از صفحات این مصحف در کاتالوگ منتشر شده از مجموعه‌ی موزهی دوحه موجود است. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: هیلوالا، ۲۰۱۱م، ۶.

۴. <https://metmuseum.org/art/collection/search/454661>

۵. F. Déroche, pp 57-77.

۶. S. Canby, A. Nanji, A, 2007, p 34.

۷. Arts Of The Islamic World: Including Fine Carpets And Textiles, London, Wednesday 9 April 2008, Sotheby's: London, pp 12-13.

۸. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collections-islamic-art-single-folio-from-a-large-quran-kfq-96>

۹. این تعداد بدون احتساب اوراق پراکنده‌ای است که در سایر کتابخانه‌ها و موزه‌ها نگهداری می‌شود.

نمل، یس، صافات، ص، زمر، غافر، فصلت، شوری و زخرف) است که در برخی از سوره‌ها افتادگی دارد.^۱ اکثر این مصحف، خالی از علائم نقط و شکل به صورت کامل است؛ اما در برخی از مواقع، برای نشان دادن حروف معجمه، از نقاط سیاه مستطیلی شکل، استفاده شده است. همچنین، از همین نقاط برای نشان دادن رأس الآیه، نیز استفاده شده است. علاوه بر این، برای نشان دادن تخمیس و تعشیر نیز مربع‌های مذهبی استفاده شده که در داخل آن بر اساس حساب جمل از حروف ابجد استفاده شده است (برای مشاهده نمونه تصاویر این علائم، رک: ریزقان، پیشین، ص ۱۲۶). در بین دو سوره، یک سطر خالی وجود دارد که در برخی از موارد با یک نوار دارای تذهیب پر شده است، بدون آن که به نام سوره و تعداد آیات‌اش اشاره شده باشد (الحمد، رسم المصحف دراسة لغویة تاریخیة، ص ۱۹۴).

رسم کلمات در مصحف تاشکند

رسم کلمات در مصحف تاشکند همچون سایر مصاحف کهن با رسم املائی معاصر در بسیاری از موارد تفاوت دارد. همان‌طور که گفته شد، از قدیمیترین منابع در خصوص رسم المصحف می‌توان به کتاب «المقنع فی رسم مصاحف الامصار» تألیف ابو عمرو دانی و کتاب «مختصر التبین لهجاء التنزیل» اثر ابوداود سلیمان بن نجاح اشاره کرد. این دو کتاب در شیوه نگارش قرآن کریم اهمیت فراوانی دارند؛ چنان‌که در نگارش قرآن کریم در اغلب کشورهای اسلامی، مبنای رسم المصحف قرار گرفته‌اند. برای نمونه می‌توان به مصحف لیبی موسوم به «مصحف الجماهیریة» و مصاحف رایج در شبه قاره هند اشاره کرد که کتاب المقنع را ملاک نگارش قرآن کریم قرار داده‌اند؛ یا مصحف امیری که در سال ۱۳۳۷ق توسط گروهی از عالمان مصر به سرپرستی محمد علی خلف الحسینی و بر مبنای همین دو کتاب نگاشته شد. گفتمنی ست مصحف مذکور که برای نخستین بار در سال ۱۳۴۲ق منتشر شد، در سال ۱۴۰۵ق بعد توسط عربستان سعودی و با عنوان مصحف مدینه چاپ و انتشار یافت. از آن زمان و به تبع نگارش و چاپ این مصاحف، دانی و ابوداود، لقب شیخین رسم المصحف را به خود گرفتند. با توجه به مطالب مذکور، این مقاله با معیار قرار دادن اقوال دانی و ابوداود که از این پس «شیخین» نامیده می‌شوند، با دسته‌بندی رسم کلمات مصحف تاشکند، چگونگی رسم آن‌ها را در این مصحف روشن می‌سازد.

۱. علاوه بر این برای اطلاعات بیشتر مراجعه شود به مقاله‌ی شیونین. رک: A. Shebunin, pp 75-77.

قواعد علم رسم المصحف

به طور کلی، قواعد رسم المصحف که در نگارش کلمات قرآن به آن‌ها توجه می‌شود، به شش مورد تقسیم می‌شوند. در این قسمت تنها به مواردی اشاره می‌شود که رسم المصحف و رسم الاملاء در آن‌ها متفاوت است و از بیان موارد مشترک در دو حوزه، خودداری می‌شود.

۱- قاعده حذف

مطابق با قاعده حذف، برخی از حروف در نگارش تعدادی از کلمات قرآن کریم حذف می‌شوند. این حروف عبارت‌اند از: الف، یاء، واو، لام و نون. برای نمونه، حذف الف در اسماء اعجمی مانند «ابرهیم» و «اسمعیل»، حذف یکی از دو یاء در کلمه «النبین»، حذف واو در «و یدع الانسان» (اسراء: ۱۱)، حذف لام در «اللیل» و حذف نون در «نجی المؤمنین» (انبیاء: ۸۸) (رک: ضباع، سمیر الطالین فی رسم و ضبط الكتاب المبین، صص ۲۴-۴۸).

۲- قاعده زیادت

مطابق با قاعده زیادت، برخی از حروف در نگارش قرآن کریم، به تعدادی از کلمات اضافه می‌شوند. این حروف عبارت‌اند از: الف، واو و یاء. از نمونه‌های این قاعده می‌توان به زیادت الف در «الأذبحنه» (نمل: ۲۱)، زیادت واو در «سأوریکم» (اعراف: ۱۴۵؛ انبیاء: ۳۷) و زیادت یاء در «بأیید» (ذاریات: ۴۷) اشاره کرد (رک: ضباع، پیشین، ص ۵۳).

۳- قاعده همزه

نگارش همزه در زبان عربی با پیچیدگی‌های بسیاری همراه است؛ به گونه‌ای که در برخی از موارد به صورت الف، در برخی به صورت یاء و در برخی دیگر به صورت واو نوشته می‌شود. این پیچیدگی در رسم المصحف نیز وجود دارد و موجب پدید آمدن قواعدی در ارتباط با رسم همزه شده است که در مواردی با قواعد املائی معاصر تفاوت دارد. همزه را می‌توان بر اساس حرکت آن به دو دسته ساکن و متحرک تقسیم نمود.

۱- همزه ساکن، معمولاً به صورت حرف متجانس با حرکت قبل نوشته می‌شود؛ مانند: «البأس، جئنا، المؤمنون». (دانی، المقنع فی معرفة مرسوم مصاحف اهل الامصار، ص ۵۹؛ ابوداود، مختصر التبین لهجاء التنزیل، ج ۲،

صص ۵۳-۵۵؛ ضباع، پیشین، ص ۵۷).

۲- همزه متحرک:

الف) همزه در ابتدای کلمه، معمولاً به صورت الف نگاشته می‌شود؛ مانند: ابراهیم، فبأی.

ب) همزه وسط کلمه، دو حالت دارد:

۱- حرف ماقبل، متحرک باشد، با توجه به حرکت همزه و حرکت حرف ماقبل، معمولاً به صورت حرف متجانس با حرکت قویتر نوشته می‌شود. ترتیب حرکات از قوی به ضعیف چنین است: کسره، ضمه، فتحه و سکون.

۲- حرف ماقبل، ساکن باشد، معمولاً بدون کرسی و به حذف صورت همزه نوشته می‌شود؛ مانند: یَسْئَلُونَكَ.

ج) همزه آخر کلمه، معمولاً به صورت حرف متجانس با حرکت ماقبل نوشته می‌شود؛ مانند: «بَدَأَ، مِنْ

سَبَأٍ، نَبَوًّا»؛ مگر حرف ماقبل ساکن باشد که بدون پایه نوشته می‌شود؛ مانند: مِلِّءُ، الْحَبَّءَ.

در این قواعد کلی، استثنائاتی نیز وجود دارد (جهت اطلاع تفصیلی در این خصوص رک: دانی، پیشین، صص

۵۹-۶۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۴، صص ۹۳۸-۹۳۹؛ ضباع، پیشین، صص ۵۶-۶۲).

۴- قاعده بدل

در قاعده بدل، حرفی به جای حرف دیگر نوشته می‌شود. موارد این قاعده عبارت‌اند از: نگارش الف

به صورت واو مانند «صلوة»، نگارش الف به صورت یاء مانند «أتیکم»، نگارش تاء تأنیث به صورت تاء

کشیده مانند «لعنت الله»، نگارش سین به صورت صاد مانند «یبصط» و نگارش نون تأکید به صورت الف

با تنوین مانند «لنسفعاً» (رک: ضباع، پیشین، صص ۶۲-۶۵).

۵- قاعده فصل و وصل

مراد از فصل، جدا نوشتن کلمات از یکدیگر و مراد از وصل، متصل نوشتن دو کلمه به یکدیگر

است. این قاعده در کلماتی مانند «ام من»، «أن لا»، «إن لم»، «بئس ما»، «حیث ما»، «من ما» و «لام جر»

موضوعیت پیدا می‌کند. افزون بر این، از مثال‌های فصل و وصل در قرآن کریم می‌توان به نگارش

کلمه «ال یاسین» (صافات: ۱۳۰) به صورت منفصل و نگارش کلمه «بینوم» (طه: ۹۴) به صورت متصل

اشاره کرد (برای اطلاع تفصیلی در این باره رک: ضباع، پیشین، صص ۶۶-۶۹).

۶- موارد دارای دو قرائت

بی تردید علم رسم‌المصحف با علم قرائات، ارتباطی تنگاتنگ و متقابل دارد. رسم کلمه در قرائت بسیاری از کلمات قرآن کریم دخیل است. بر این اساس، قرائات و نسبت آنها با رسم را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: موارد دارای دو قرائت که رسم، تحمل هر دو را دارد؛ مانند: مالک و ملک (حمد: ۴)؛ موارد دارای دو قرائت که در رسم به یکی از آنها اکتفا شده است؛ مانند نگارش کلمات صراط و بیصط با صاد؛ موارد دارای دو قرائت که برای هر قرائت یک وجه رسم نقل شده است و در این موارد وجهی از رسم که قرائت مصحف بر اساس آن است، انتخاب شده است؛ مانند «و لایخاف» و «فلایخاف» (شمس: ۱۵) که در مصاحف مدینه و شام با فاء و در سایر مصاحف با واو نوشته می‌شود (رک: القاضی، البدور الزاهرة فی القرائات العشر المتواترة، ص ۶۴۴).

دسته‌بندی کلمات مصحف تاشکند از حیث رسم

نگارش کلمات قرآن کریم در مصحف تاشکند همچون سایر نسخ خطی قرآن، هر چند در بسیاری از موارد با گزارشات نقل شده در رسم‌المصحف همخوانی دارد؛ اما در مجموع، تابع معیارها و ملاک‌های مشخصی نیست و در مواردی نگارش یک کلمه به دو صورت انجام گرفته است.^۱ در این بخش، میزان پای‌بندی این مصحف به قواعد رسم‌المصحف در مقایسه با آرای شیخین بررسی خواهد شد. رسم‌المصحف در مصحف تاشکند از حیث میزان پای‌بندی به آرای شیخین به چهار دسته تقسیم می‌شود.

دسته اول: کلمات همخوان با نقل‌های شیخین

الف) قاعده حذف

۱- حذف الف: در مصحف تاشکند تعداد کلماتی که به حذف الف نگاشته شده و با گزارش شیخین مطابقت دارد، فراوان است؛ مانند:

۱. همچون کلمه‌ی «السموات» که گاه به صورت «السموت» (بقره: ۳۱) و گاه به صورت «السموات» (اسراء: ۹۹) نوشته شده است.

الف در جمع‌های مذکر و مؤنث سالم:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	بالکفرین	ب ال کفر ین	بقره: ۱۹
۲	السموت	ال سموت	اسراء: ۹۹
۳	طیبت	ط ی ب ت	طه: ۸۱
۴	ظلمت	ظ ل م ت	زمر: ۶

الف در یاء ندا:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	یآدم	یا دم	بقره: ۳۵
۲	بینی اسریل	بینی اسریل	بقره: ۴۱
۳	یایها	یا هها	نساء: ۱
۴	یقوم	ی قوم	اعراف: ۵۹

الف در هاء تنبیه:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	هؤلاء	هؤلاء	بقره: ۸۵
۲	هأنتم	هأنتم	آل عمران: ۶۶

۱. بنا به نقل شیخین، الف در کلمات جمع مذکر و مؤنث سالم، حذف می‌شود؛ نک: دانی، پیشین، ص ۲۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۹۹-۱۰۰.

۲. بر اساس آرای شیخین، الف در یاء ندا، حذف می‌شود؛ رک: دانی، پیشین، ص ۱۶؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۸.

۳. بنا بر رأی شیخین، الف، بعد از هاء تنبیه حذف می‌گردد؛ رک: دانی، پیشین؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۷.

الف در اسماء اعجمی^۱:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	اسمعیل	اسمعیل	بقره: ۱۲۵
۲	سلیمان	سلیمان	انعام: ۸۴
۳	هرون	هرون	انعام: ۸۴

الف در ضمیر "نا" متصل به ضمیر مفعولی^۲:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	خلقتکم	خلقتکم	اعراف: ۱۱
۲	صورتکم	صورتکم	اعراف: ۱۱

الف در کلمات بدون قاعده خاص^۳:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	اصحاب	اصحاب	بقره: ۳۹
۲	الکتب ^۴	الکتب	بقره: ۵۳
۳	مضعفه	مضعفه	آل عمران: ۱۳۰
۴	سلطن	سلطان	اعراف: ۷۱

۱. بنا بر نقل شیخین، الف در اسماء اعجمی جز در برخی موارد خاص، حذف می‌گردد؛ رک: دانی، پیشین، صص ۲۱-۲۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۱۱۲-۱۱۳.
۲. بنا بر نقل شیخین الف از ضمیر "نا" هنگامی که فاعل باشد و پس از آن نیز ضمیر مفعولی قرار بگیرد حذف می‌شود؛ رک: دانی، پیشین، ص ۱۷؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۷۳-۷۴.
۳. مواردی وجود دارد که تحت قاعده‌های خاص قرار نمی‌گیرد و بنا بر نقل شیخین، الف آن‌ها در هنگام نگارش حذف می‌شود؛ رک: دانی، پیشین، ص ۲۰؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۶۱.
۴. مطابق نقل شیخین، کلمه «کتاب» در چهار موضع، به اثبات الف نوشته می‌شود که از این چهار موضع، دو موضع کهف: ۲۷.

۲- حذف یاء:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	ابرهَم ^۱	ا ب ه م	بقره: ۱۲۴
۲	يُحَى ^۲	ك ح ي	بقره: ۲۵۸
۳	الحوارِين ^۳	ا ل ح و ا ر ي ن	مائده: ۱۱۱
۴	بالوَادِ ^۴	ب ا ل و ا د	طه: ۱۲

۳- حذف واو:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	يلع الانسن ^۵	د ع ا ل ا س ر	اسراء: ۱۱
۲	يمح الله ^۶	ي م ح ا ل ل ه	شوری: ۲۴

ب) قاعده زیادت

۱- زیادت الف:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	نشوا ^۷	س و ا	هود: ۸۷

۱. رک: دانی، پیشین، ص ۳۴؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۲۰۶.
۲. رک: دانی، پیشین، ص ۴۹؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۶۸.
۳. ک: دانی، پیشین، ص ۴۹؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۴۶۵.
۴. رک: دانی، پیشین، ص ۳۳؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۲۵.
۵. رک: دانی، پیشین، ص ۳۵؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۷۸۷.
۶. رک: دانی، پیشین، ص ۳۹؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۳۶۲.
۷. رک: دانی، پیشین، ص ۴۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۷۸.

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۲	لن ندعوا ^۱	لرک عوا	کهف: ۱۴
۳	لااذبحنه ^۲	لا سا ک عه	نمل: ۲۱
۴	لشائ ^۳	لسا	کهف: ۲۳

۲- زیادت یاء^۴:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	ملایه ^۵	ملا به	اعراف: ۱۰۳
۲	ورای ^۶	و د ا ا	شوری: ۵۱
۳	انای ^۷	ا ا ا	طه: ۱۳۰

۱. رک: دانی، پیشین، ص ۲۶؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۷۸.

۲. نک: دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۵؛ ابوداود ۱۴۲۱ق، ۳۷۹/۲.

۳. نک: دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۲؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۸۰۵/۲.

۴. بنا بر نقل شیخین در ۹ کلمه «افین آل عمران/۱۴۴ و انبیاء/۳۴»، ملایه (اعراف/۱۰۳)، بآید (ذاریات/۴۷)، بآیکم (قلم/۶)، نبای (انعام/۳۴)، تلقای (یونس/۱۵)، ابای (نحل/۹۰)، انای (طه/۱۳۰)، و رای (شوری/۵۱) یاء اضافه می شود؛ (دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۷؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۳۶۹/۲).

۵. درباره اینکه حرف زائده در این کلمه کدام است میان عالمان رسم المصحف اختلاف وجود دارد؛ به گونه ای که برخی از آن ها از جمله دانی، ابوداود و ابن جزری الف را پایه همزه و یاء را زائده گرفته اند و برخی دیگر از جمله دانی (قول دوم) و مهدوی، الف را زائده و حرف یاء را پایه همزه قرار داده اند (نک: ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۳۷۰/۲؛ پاورقی شماره ۴). دانی و ابوداود، حرف یاء را در این کلمه زائده دانسته اند؛ غیر از آنکه دانی وجه زائده بودن الف را نیز محتمل می داند (نک: دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۷؛ ابوداود ۱۴۲۱ق، ۳۶۹/۲). او در این باره گفته است: «فیجوز ان تكون الیاء فی ذلك هی الزائده و الالف قبلها هی الهمزة و یجوز ان تكون الالف هی الزائده بیانا للهمزة و الیاء هی الهمزة» (دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۷).

۶. در اینکه یاء در کلمه «ورای» زائده یا پایه همزه است، میان عالمان رسم اختلاف نظر وجود دارد. دانی حرف یاء را زائده دانسته (دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۷)؛ ولی ابوداود آن را پایه همزه می داند (ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۱۰۹۶/۴) و به تبع آن، ضبط این کلمه در مصاحف مشارقه بنا به رأی ابوداود و در مصاحف مغاربه بر اساس رأی ابوعمر و انجام شده است.

۷. رأی شیخین در باره این کلمه نیز مطابق با کلمه «ورای» می باشد (نک: دانی، ۱۴۰۷ق، ۴۷؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۸۵۵/۴).

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۴	باییت ^۱	ما تــــ	آل عمران: ۷۰

ج) قاعده بدل^۱

ردیف	قاعده	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	ابدال الف به واو ^۲	الصلوة	الصلوة	بقره: ۴۳
		الحیوة	الحیوة	فصلت: ۳۱
		بالغدوة	بالغدوة	انعام: ۵۲
۲	ابدال الف به یاء ^۳	التوریه	اللو د ه	آل عمران: ۶۵
		یتوفیکم	یوفیکم	انعام: ۶۰
۳	ابدال تاء مربوطه به تاء مبسوطه ^۴	رحمت	رحم	اعراف: ۵۶
		نمعت	نعم	بقره: ۲۳۱
		لعنت	لعت	آل عمران: ۶۱

۱. نك: دانی، ۱۴۰۷ق، ۵۰؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۳۱/۲.
 ۲. دانی، پیشین، ص ۵۴؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۷۰.
 ۳. دانی، پیشین، ص ۶۳؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۶۱.
 ۴. دانی، پیشین، ص ۷۷؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۲۶۸.

د) قاعده همزه

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	نشؤا ^۱	سوسا	هود: ۸۷
۲	انبؤا ^۲	سوسا	انعام: ۵

هـ) قاعده فصل و وصل:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	بشما ^۳	سما	بقره: ۹۰
۲	اینما ^۴	اسما	نحل: ۷۶
۳	ال یاسین ^۵	الاسر	صافات: ۱۳۰
۴	عما ^۶		مؤمنون: ۴۰

دسته دوم: کلمات همخوان با نقل‌های ابوعمرو دانی

دسته دوم شامل کلماتی است که در مقایسه با اقوال شیخین، تنها با نقل‌های ابوعمرو دانی همخوانی دارد که در زیر به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۱. دانی، پیشین، ص ۵۸؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۷۸.
۲. دانی، پیشین، ص ۵۷؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۴۶۹.
۳. دانی، پیشین، ص ۷۴؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۸۱.
۴. دانی، پیشین، ص ۷۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۹۹.
۵. دانی، پیشین، ص ۷۷؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۰۴۲.
۶. دانی، ۱۴۰۷ق، ۶۹.

الف) حذف

ردیف	قاعده	نقل ابوعمرو دانی	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	حذف الف تثنيه ^۱	الجمعن	الجمعن	آل عمران: ۱۵۵
		الذن	الذن	نساء: ۱۶
		يقومن	يقومن	مائده: ۱۰۷
۲	حذف الف از سایر موارد ^۲	ميرك	ميرك	انعام: ۹۲
		تبرك	تبرك	اعراف: ۵۴
		الهوريون ^۳	الهوريون	آل عمران: ۵۲

نکته: اگرچه برخی از کلمات مصحف به حذف الف و مطابق با رأی دانی است، اما در بسیاری از کلمات این دسته، «الف» نگارش شده است. این نوع نگارش بنا بر رأی دانی و مخالف با نظر ابوداود می‌باشد. اکثر این موارد مربوط به قاعده بیان شده دانی است که بر اساس آن، کلمات بر وزن شش گانه «فَعَال»، «فِعَال»، «فَاعِل»، «فَعَّال»، «فُعْلان»، «فِعْلان» و کلماتی که الف آن‌ها زائد بر بناء یا منقلب از «ياء» یا «واو» باشد، با الف نوشته می‌شوند.^۴ برخی از این کلمات عبارت‌اند از:

ردیف	نقل ابوعمرو دانی	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	انعام	انعام	انعام: ۱۳۸
۲	خلاف	خلاف	طه: ۷۱
۳	یواری	یواری	اعراف: ۲۶

۱. دانی، پیشین، ص ۱۷.

۲. دانی، پیشین، ص ۱۸.

۳. ضباع، پیشین، ص ۲۷.

۴. رک: دانی، پیشین، ص ۴۴.

ب) زیادت الف:

ردیف	نقل ابوعمرو دانی	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	لالی ^۱	لا ل ل	آل عمران: ۱۵۸

ج) همزه:

ردیف	نقل ابوعمرو دانی	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	لامن ^۲	لا م ل	اعراف: ۱۸

دسته سوم: کلمات همخوان با نقل های ابوداود

دسته سوم شامل کلماتی است که در مقایسه با اقوال شیخین، تنها با نقل های ابوداود همخوانی دارد که در زیر به نمونه هایی از آن اشاره می شود:

الف) حذف

ردیف	نقل ابوداود	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	اصبعهم	ا ص ب ع ه م	بقره: ۱۹
۲	ابوب	ا ب و ب	اعراف: ۴۰
۳	وحد		انبیاء: ۱۰۸
۴	ازوجا	ا ز و ج ا	نحل: ۷۲
۵	بزغا	ب ز غ ا	انعام: ۷۷-۷۸

دسته چهارم: کلمات ناهمخوان با نقل های شیخین

این دسته خود به دو بخش قابل تقسیم است:

۱. دانی، پیشین، صص ۵۹-۶۰.

۲. دانی، پیشین، صص ۲۵-۲۶.

الف) کلماتی که با نقل‌های شیخین مطابق نیست؛ اما عالمان دیگری آن وجه را ذکر کرده‌اند.

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	ذو ^۱	ذ و ا	آل عمران: ۱۷۴
۲	یحی ^۲	یحی	بقره: ۷۳
۳	راو ^۳	ر ا و ا ل د ا م	شوری: ۴۴
۴	اذانهم ^۴	ا ک ه ه	بقره: ۱۹
۵	إلیاس ^۵	ا ل ی ر	انعام: ۸۵
۶	لا تبعناکم ^۶	لا ا س ک م	آل عمران: ۱۶۷

۱. کرمانی می‌گوید: «(والله ذو فضل) [آل عمران: ۱۷۴]: ابوالفضل گوید: اصبهانی گوید: (ذو) پنج بار بدون الف است، از آن‌ها: (لذو علم) [یوسف: ۶۸]، (إلا ذو حظ) در سجده، و در آن (لذو مغفرة) و در جمعه (ذو الفضل) و در بروج (ذو العرش) است. و ابوبکر در مؤمن (ذو العرش یلقى الروح) را افزوده است ولی موضع سجده را ذکر نکرده است. غیر این مواضع، با واو و الف است (الکرمانی، خط المصاحف، ص ۹۳؛ همچنین رک: مؤلف مجهول، کتاب الهجاء فی رسم المصاحف، صص ۱۰۶-۱۰۷؛ الأَرَکَاتِی، نثر المرجان فی رسم نظم القرآن، ج ۱، ص ۱۹۸؛ خوارزمی، موجز کتاب التقریب فی رسم المصحف العثماني، ص ۴۵).

۲. این کلمه را شیخین با یک یاء نقل کرده‌اند، اما، برخی از علمای علم رسم آن را با دو یاء نقل کرده‌اند (رک: مؤلف مجهول، ص ۹۷؛ خوارزمی، پیشین، ص ۲۱).

۳. سجستانی می‌گوید: «آخر (رأو العذاب) الف وجود ندارد» (سجستانی، کتاب المصاحف، صص ۱۲۸-۱۲۹). کرمانی می‌گوید: «(کفروا) و مشابه آن با الف بعد از واو نوشته شده، مگر قبل از واو الف باشد، مانند: (رأو العذاب)، (تبوأ الدار)، (باء بغضب)» (الکرمانی، پیشین، ص ۷۳). «(ورأو) بدون الف، و (یروا) در تمام قرآن با الف است» (مؤلف مجهول، پیشین، ص ۱۱۱). اما شیخین الف بعد از واو جمع را ذکر کرده و کلماتی غیر آن را استثنا کرده‌اند (دانی، پیشین، ص ۲۷؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۷۸-۸۰ و ج ۳، ص ۶۰۷). ارکاتی نیز بر همین موضوع تأکید دارد (الأَرَکَاتِی، پیشین، ج ۳، ص ۵۳).

۴. این کلمه را ابن عاشر به نقل از تجیبی به حذف الف گزارش کرده است (رک: مخلاتی، ارشاد القراء و الکاتبین الی معرفة رسم الکتاب المبین، ج ۲، ص ۶۱۳).

۵. این کلمه را ابن عاشر به نقل از تجیبی به حذف الف گزارش کرده است (رک: پیشین، ج ۲، ص ۵۹۶).

۶. کرمانی این کلمه را به نقل از ابن مقسم، به اثبات الف نقل کرده است (رک: الکرمانی، پیشین، ص ۸۵). ارکاتی می‌گوید: «جزری در مصحف‌اش الف زردی را قبل از تاء برای اشاره به اختلاف در زیادت الف و عدم آن اضافه کرده است ولی دانی و دیگران به آن اشاره نکرده‌اند مگر سیوطی به نقل از کرمانی» (رک: الأَرَکَاتِی، پیشین، ج ۱، ص ۵۱۳).

ب) کلماتی که رسم آن‌ها مخالف نقل شیخین بوده و نقل دیگری که متفاوت با نقل شیخین و موافق با این مصحف باشد، یافت نشد.

۱) حذف الف

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	ایتائ	اے	نحل: ۹۰
۲	عام	ع	بقره: ۲۵۹
۳	افاین ^۱	ا فر	آل عمران: ۱۴۴
۴	رمضان ^۲	م	بقره: ۱۸۵

نکته: در برخی از کلمات، بر خلاف نقل شیخین، الف اثبات شده است:

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	الملئكة ^۳		انبیاء: ۱۰۳
۲	السموت ^۴	السا و	آل عمران: ۸۳ شوری: ۴۹
۳	جنت ^۵	حا	آل عمران: ۱۳۶

۱. می‌توان گفت این کلمه بنا به نقل عالمان رسم‌المصحف، به اثبات الف نوشته می‌شود؛ هرچند در این کلمه، به صراحت سخن نگفته‌اند؛ اما با توجه به طرح بحث درباره زائده بودن الف یا یاء در این کلمه، می‌توان استنباط کرد که آنان، اثبات الف در این کلمه را مسلم گرفته‌اند (رک: دانی، پیشین، ص ۵۳؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۳۶۹؛ الأُرکاتی، پیشین، ج ۱، صص ۴۹۰-۴۹۱).
 ۲. این کلمه بنا به ضابطه دانی، به اثبات الف نوشته می‌شود (رک: دانی، پیشین، ص ۴۴)؛ اما ابوداود درباره الف آن سکوت کرده و سکوت‌اش نزد برخی، به منزله اثبات است. اُرکاتی در خصوص آن گفته است: «به اثبات الف بعد از ضاد است» (الأُرکاتی، پیشین، ج ۱، ص ۲۶۶).

۳. دانی، پیشین، ص ۶۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۵.

۴. دانی، پیشین، ص ۲۳؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۱.

۵. دانی، پیشین، ص ۲۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۳۰-۳۱.

(۲) همزه

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	یستهزئ ^۱ بهم	لستلرکم	بقره: ۱۵
۲	امرأتی	امره	آل عمران: ۴۰
۳	سوء	سوناالکات	بقره: ۴۹

(۳) زیادت

ردیف	نقل شیخین	مصحف تاشکند	سوره و آیه
۱	شیء ^۲	ساب	نساء: ۴؛ انعام: ۳۸، ۹۱، ۹۳؛ حجر: ۲۱؛ نحل: ۵۰؛ طه: ۷۵
۲	لاتینهم ^۳	لاا سوم	اعراف: ۱۷
۳	طوی	گا و	طه: ۱۲
۴	توزهم	با و د هم	مریم: ۸۳
۵	سیء	سای	هود: ۷۷

۱. دانی، پیشین، ص ۶۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۲، صص ۵۰-۵۱.

۲. بنا بر نظر شیخین، این کلمه تنها در آیه ۲۳ سوره کهف به زیادت الف نوشته میشود (دانی، پیشین، ص ۴۲؛ ابوداود، پیشین، ج ۳، ص ۸۰۵).

۳. دانی، ۱۴۰۷ق، ۲۴؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۲/۸۶-۸۸.

(۴) بدل:

سوره و آیه	مصحف تاشکند	نقل شیخین	ردیف
انعام: ۹۳	علا	علی ^۱	۱
انعام: ۹۰	هدا	هدی ^۲	۲
انعام: ۸۰	هدار	هدین ^۳	۳
صافات: ۵۷	لاهم	نعمه ^۴	۴

(۵) فصل و وصل:

سوره و آیه	مصحف تاشکند	نقل شیخین	ردیف
اعراف: ۶۹	اعاکم	ان جاء کم	۱

۱. طبق نقل شیخین، کلمه «علی» همواره با یاء گزارش شده است؛ دانی، ۱۴۰۷ق، ۶۵؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۷۵/۲.

۲. دانی، ۱۴۰۷ق، ۶۳؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۶۳/۲-۶۴.

۳. دانی، ۱۴۰۷ق، ۶۳؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۱۲۷-۱۲۵/۲.

۴. دانی، ۱۴۰۷ق، ۷۷-۷۸؛ ابوداود، ۱۴۲۱ق، ۲۷۰/۲-۲۷۱.

۱. مصحف تاشکند، یکی از مصاحفی است که به خلیفه سوم، عثمان نسبت داده شده است. آزمایش رادیو کربن انجام گرفته بر روی مصحف مذکور، همچنین بررسی نوع خط و تذهیب‌های به کار رفته در آن و نیز وجود علائم خاص در برخی کلمات، دال بر وجود فاصله‌ی زمانی نگارش مصحف با عصر عثمان بن عفان می‌باشد و نمی‌توان آن را به‌طور قطع به خلیفه‌ی سوم نسبت داد. از لحاظ علم خط‌شناسی، این مصحف را به قرن دوم هجری باز می‌گردانند. همچنین، آزمایشات رادیو کربن، مشخص می‌کند که پوست مورد استفاده در نگارش این مصحف با احتمال ۶۸٪ به حدود ۱۹ تا ۱۴۸ق و با احتمال ۹۵٪ به حدود ۲۷ سال قبل از هجرت تا ۲۴۰ق باز می‌گردد.

۲. کلمات مصحف تاشکند در مقایسه با قواعد علم رسم‌المصحف به چهار دسته تقسیم می‌شود:

۲,۱. کلماتی که با نقل‌های شیخین در دو کتاب المقنع و مختصر التبین، همخوانی دارد.

۲,۲. کلماتی که تنها با نقل‌های دانی در کتاب المقنع همخوانی دارد.

۲,۳. کلماتی که تنها با نقل‌های ابوداود در کتاب مختصر التبین همخوانی دارد.

* از اوراق باقی مانده مصحف تاشکند، ۸۰ درصد رسم کلمات آن، موافق با نقل‌های یکی از شیخین یا هر دو است.

۲,۴. کلماتی که با نقل‌های شیخین در کتاب‌های المقنع و مختصر التبین ناهمخوان است.

* از اوراق باقی مانده مصحف تاشکند، ۲۰ درصد رسم کلمات اختلافی، مخالف با نظر هر دو شیخ است.

۳. کلمات ناهمخوان با نقل‌های شیخین در این مصحف، به دو بخش قابل تقسیم است:

۳,۱. کلماتی که عالمان دیگری آن وجه را ذکر کرده‌اند؛ مانند: «ذوا» (به زیادت الف)، «یحیی» (با دو یاء)، «راو» (به حذف الف)، «لاتبعنا کم» (به زیادت الف).

۳,۲. کلماتی که نقل دیگری متفاوت با شیخین و موافق با این مصحف، یافت نشد؛ مانند: «طاوی» و «سایء» (به زیادت الف)، «افش» (به حذف الف) و «انجاء کم» (به صورت متصل).

قرآن کریم

- الأركايتى، محمد غوث بن محمد، نثر المرجان فى رسم نظم القرآن، حيدر آباد دكن، مطبعة عثمان بريس، ۱۳۳۱ق
- آلتى قولاج، طيار، المصحف الشريف المنسوب الى عثمان بن عفان نسخة المشهد الحسينى بالقاهرة، استانبول، مركز الابحاث للتاريخ و الفنون و الثقافة الاسلامية باستانبول، ۲۰۰۹م
- ابن عساکر، ابو القاسم على بن الحسن، تاريخ دمشق، المحقق: عمرو بن غرامة العمروى، بيروت، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵ق- ۱۹۹۵م
- ابوداود، سليمان بن ابى القاسم، مختصر التبيين لهجاء التنزيل، مدينة، مجمع فهد لطباعة المصحف الشريف، ۱۴۲۱ق
- بارتولد و بويل «بركه خان»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۳، زیر نظر غلامعلى حداد عادل، هتران، بنياد دايرة المعارف اسلامى، ۱۳۸۶ش
- حبيبي مظاهري، مسعود، «بيبرس بندقدارى»، دايرة المعارف بزرگ اسلامى، جلد ۱۳، تهران، مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۸۳ش
- حجتى، محمداقر، سرگذشت مصحف منسوب به عثمان در موزهى تاشكند، فصلنامه مقالات و بررسى ها، دفتر ۷۶، پاييز و زمستان ۱۳۸۳
- الحمد، غانم قدورى، رسم المصحف دراسة لغوية تاريخية، مؤسسة المطبوعات العربية، بيروت، بى تا
- خوارزمى، يوسف بن محمود، موجز كتاب التقريب فى رسم المصحف العثمانى، دمشق، دارالمعرفة، ۱۴۱۰ق/۱۹۸۹م
- داني، ابوعمر و عثمان بن سعيد، المقنع فى معرفة مباحف اهل الامصار، دمشق، دارالفكر، ۱۴۰۷ق
- دروش، فرانسوا، قرآنهاى عصر اموى مقدمه اى در باب كهن ترين مباحف، ترجمه: مرتضى كريمى نيا و آلاء وحيدنيا، تهران، هرمس، ۱۳۹۴ش
- راميار، محمود، تاريخ قرآن، تهران، انتشارات امير كبير، ۱۳۶۹ش
- زرياب خويى، عباس، دانشنامه ايران، جلد ۲، تهران، مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۸۴ش
- السجستاني، عبد الله بن ابى داود، كتاب المباحف، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۰۵ق/۱۹۸۵م
- السيوطى، عبد الرحمن بن أبى بكر، الدر المنثور فى تفسير المأثور، بيروت، دار الفكر، بى تا
- الضباع، على محمد، سمر الطالبين فى رسم و ضبط الكتاب المبين، القاهرة، المكتبة الازهرية للتراث، ۱۴۲۰ق
- الكرماني، أبو القاسم محمود بن حمزة، خط المباحف، تحقيق: غانم قدورى الحمد، ۱۴۳۳ق/۲۰۱۲م

- القاضي، عبد الفتاح عبدالغنى، البدور الزاهرة فى القرائات العشر المتواترة، دمشق، دار البيروتى، ۱۴۲۸ق
- مؤلف مجهول، الهجاء فى رسم المصاحف، تحقيق: غانم قدورى الحمد، العراق، جامعة التكريت، دار
الغوثانى للدراسات القرآنية، ۱۴۳۳ق/۲۰۱۲م
- المخدم، اسماعيل، تاريخ المصحف العثمانى فى طشقند، طشقند، الإدارة التربوية لمسلمى آسيا الوسطى،
۱۹۷۱م
- المخللاتى، رضوان بن محمد، إرشاد القراء والكاتبين إلى معرفة رسم الكتاب المبين، إسماعيلية، مكتبة
الامام البخارى، ۱۴۲۸ق/۲۰۰۷م
- هيلوالا، فرانك، قراءة المخطوطات القرآنية متحف الفن الاسلامى، قطر، دار بلومزبرى، طبعة الاولى،
۲۰۱۱م
- ريزفان، يفيم، القرآن الكريم فى روسيا، مركز جمعة ماجد للثقافة و التراث، دبی، ۱۴۳۲ق.

منابع لاتین

- Jeffery; I. Mendelsohn, "The Orthography of the Samarqand Quran Codex",
Journal of the American Oriental Society, Vol. 62, No. 3, 1942
- E. Rezvan, "The Quran and Power in Russia" I: Manuscript, 2008
- E. Rezvan, "THE SECRET OF THE UTHMAN QUR'AN" 'Hermitage2009'
- E. Rezvan, "The Qur'ān of 'Uthmān" (St. Petersburg, Katta-Langar,
Bukhara, Tashkent) St. Petersburg, ۲۰۰۴
- F. Déroche, "Manuscripts of the Qur'an" in J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopaedia of the Qur'an, 2003
- F. Déroche, "Twenty Leaves from the Tashkent Qur'an", in S. Blair & J. Bloom
(Eds.), God Is Beautiful and Loves Beauty: The Object in Islamic Art and Culture, 2013
- I. Mendelsohn, "The Columbia University Copy Of The Samarqand Kufic
Qur'an", The Moslem World, ۱۹۴۰
- M. D. Ekhtiar, P. P. Soucek, S. R. Canby & N. N. Haidar (Eds.), Masterpieces
from the Department of Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art, 2011
- M. S. Graves & B. Junod (Eds.), Treasures of the Aga Khan Museum: Arts of

the Book & Calligraphy, 2010

- N.A., "Departmental Accessions", Annual Report of the Trustees of the Metropolitan Museum of Art, 2004
- S. Canby, A. Nanji, A. Froom & A. Merchant, Splendori A Corte: Arti Del Mondo Islamico Nelle Collezioni Del Museo Aga Khan, 2007
- Shebunin, "Kuficheskii Koran Imp. SPB. Publichnoi Biblioteki", 1891
- H. Lansdell, 1841-1919" Russian Central Asia "New York ,Arno Press, ۱۹۷۰

پایگاه‌های اینترنتی

- <https://corpuscoranicum.de>
- <http://www.quranrasm.ir/>
- <https://metmuseum.org>
- <https://islamic-awareness.org>

